

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми давньої та середньовічної історії України

В. М. ЗУБАР (Київ)

Утворення Босфорської держави

У нещодавно опублікованій нашій статті було показано, що в 480—479 рр. до н. е. на території Боспору Кіммерійського навколо Пантікапея утворився союз грецьких міст, який нині інтерпретується як воєнна сімахія та релігійна амфіктіонія. Вона проіснувала до 438—437 рр. до н. е., коли розпалася в зв'язку з переходом влади в ній до Спартока. З цієї події розпочинається новий етап історичного розвитку Боспору, пов'язаний з діяльністю тиранічної династії Спартоکیدів¹.

За повідомленням Діодора, в 438—437 рр. до н. е. якийсь Спарток, за походженням фракієць², внаслідок державного перевороту усунув від праатіння Археанактидів і захопив владу на Боспорі³. На жаль, джерельна база не дає можливості більш-менш достовірно відтворити перебіг подій, що передували цьому, причини зміни шіади та форми боротьби за неї⁴. Однак характер боспорської сімахії певною мірою підтверджує думку тих дослідників, які вважають, що перехід влади до Спартока ознаменував перехід від федеративного кадполісного політичного та релігійного об'єднання до централізованої держави. Ця подія відповідала інтересам досить могутньої верстви населення, головним чином Пантікапея, яка була зацікавлена в першу чергу у встановленні контролю за експортом хліба до Середземномор'я⁵. Є підстави вважати, що противники Спартока були вигнані з Пантікапея і втекли до Феодосії, де жили ще за часів правління боспорського тирана Сатіра⁶.

Влада, яку встановив Спартак, мала характер спадкової тиранії⁷. Основним завданням першого боспорського тирана було об'єднання всіх грецьких поселень, розташованих на Керченському та Таманському півостровах, під егідою Пантікапея. Причому основні риси політичного розвитку Боспору в цей час були аналогічні до Сицилії, де тиран Діонісій силою зброї утворив велику державу, до складу якої входили як грецькі поліси, так і варварські племена⁸.

Незважаючи на порівняно обмежену джерельну базу, можна виділити етапи та простежити деякі специфічні риси в процесі утворення Боспорської держави. При цьому слід ще раз наголосити, що припинення карбування в Пантікапеї монет з аббревіатурою АЛОЛ та наявність автономного карбування в низці боспорських центрів датуються часом після приходу до агади Спартока. А це, в свою чергу, дає підстави припускати, що саме тоді відбувався розпад боспорської сімахії, а 438—437 рр. до н. е. є *terminus post quem* для початку ситового підкорення формально незалежних грецьких полісів та включення їх до складу централізованої держави внаслідок цілеспрямованої діяльності боспорських тиранів⁹.

Одним з перших до складу нового державного утворення було приєднано Німфей. Часу та обставинам цієї події боспорської історії присвячено багато наукових праць¹⁰. Підсумовуючи все зроблене з даної

проблеми, констатуємо, що в середині 30-х років V ст. до н. е. незалежний від правителів Пантікапея Німфей підтримував досить тісні стосунки зі скіфами¹¹. Під час експедиції Перікла в Понт поліс вступив до Афінського морського союзу, адже після поразки у Єгипті (454 р. до н. е.) Афіни були зацікавлені в зміцненні своїх позицій у причорноморському регіоні, який міг відіграти вирішальну роль в забезпеченні їх зерном¹².

Однак, очевидно, поразка афінян у Сицилії (413 р. до н. е.), після чого Афіни не мали сил для проведення активної політики в Північному Надчорномор'ї, дозволила боспорським тиранам спрямувати свої дії на приєднання Німфея до Боспорського царства. Між 410 та 405 рр. до н. е. представник Афін у Німфеї Гілон здав місто боспорським тиранам і за це був нагороджений¹³. Все це добре відомо, і якби не одна обставина, на питанні про приєднання Німфея до Боспору не варто було б спинятися.

Справа в тому, що, як свідчить Есхін¹⁴, за зраду Гілон одержав місто Кепи, розташоване на азійському боці Боспору, на Фанагорійському острові, неподалік від одноіменного міста¹⁵. Інакше кажучи, Гілон від боспорського тирана одержав адміністративну посаду і, вірогідно, контролював збирання податків у полісі. Отже, в той час під юрисдикцією боспорських тиранів перебував якщо не весь сучасний Таманський архіпелаг, то його значна частина, і вони на власний розсуд могли розпоряджатися не тільки земельним фондом, але й жорстко контролювали населення невеликих античних полісів у цьому районі¹⁶.

На час підкорення Німфея боспорські тирані встановили контроль над частиною Азійського Боспору. При цьому певна типологічна схожість фанагорійських та афінських монет, а також той факт, що, крім Німфея, після експедиції Перікла в Понт до складу Афінського морського союзу, вірогідно, увійшло кілька грецьких міст з азійській частині Боспору, дають змогу говорити про певну опозицію боспорським тиранам та пошук могутніх союзників.

Не виключено, що прихід до атади в Пантікапеї Спартока був тією подією, яка підштовхнула не тільки Німфей, але й інші демократично налаштовані громадянські общини вступити до Афінського морського союзу, щоб одержати підтримку в боротьбі з територіальною експансією боспорських тиранів. Тому, вірогідно, можна погодитися з дослідниками, які вважають, що аж до сицилійської катастрофи стосунки боспорських тиранів з Афінами були ворожими¹⁷.

В зв'язку з цим слід звернути увагу на цікаве спостереження А. А. Завойкіна, який зазначив, що згадка Страбонам пам'ятника Сатіру¹⁸, розташованого між Ахілловим селищем та Петреєм, на території Кіммерійського (сучасного Фанталівського півострова) острова, свідчить про приєднання земель в азійській частині Боспору саме цим боспорським тираном¹⁹. З дослідником не можна не погодитися. Причому, коли підтримати його точку зору про те, що монети з легендою ЕПМДЛК карбувалися на монетному дворі Фанагорії від імені "Сіндського союзу" грецьких міст на Таманському півострові²⁰, то можна говорити про приєднання до Боспору цих територій трохи раніше Німфея. Тому Плоту й були подаровані Кепи, які перебували під владою Сатіра.

Разом з тим карбування Фанагорією автономних монет, які трохи "молодші" за сіндські та датуються рубежем V–VI ст. до н. е.²¹, свідчить, що, вірогідно, після розпаду "Сіндського союзу" та приєднання більшості невеликих грецьких міст на Таманському півострові до Боспору цей центр ще якийсь час залишався незалежним²². Результати археологічних досліджень на території Фанагорії та аналіз автономного карбування нею монет показати, що її загарбання боспорським тиранами було здійснено не пізніше кінця V ст. до н. е.²³ Причому, як

свідчать археологічні матеріали, підкорення Фанагорії, на відміну від Німфея, було здійснене воєнним шляхом²⁴.

Отже, в період правління спадкоємця Спартака - Сатіра (останні десятиліття V ст. до н. е.) він підкорив Німфей, а також грецькі міста на сучасному Таманському півострові, включаючи Фанагорію. Мабуть, саме відтоді невеликі боспорські центри втратили полісну соціально-політичну організацію та увійшли до складу нового державного утворення²⁵.

Свого часу дослідники звернули увагу на схожість типології автономного карбування Фанагорії та Гераклеї Понтійської²⁶ і дійшли висновку про боспорсько-гераклеїське протистояння²⁷, основною причиною якого була боротьба Гераклеї за можливість здійснювати торговельні операції з незалежними античними центрами, що перебували поза юрисдикцією боспорських тиранів²⁸.

Враховуючи пізніші події, пов'язані з діяльною участю Гераклеї в долі Феодосії, це цілком імовірно. Адже передача Кеп в управління Гілона незаперечно свідчить, що саме на нього був покладений обов'язок збирати форос для боспорських тиранів²⁹. Якщо це відповідає дійсності, то надлишки сільськогосподарської продукції, які могли бути вивезені за межі грецьких центрів, надходили в розпорядження не купців, а боспорського володаря як податок.

Однак, проаналізувавши нумізматичний матеріал, А. А. Завойкін та С. І. Болдирев зазначили, що не можна перебільшувати вплив Гераклеї на монетну справу незалежних боспорських центрів в останній чверті V ст. до н. е. Деякі монетні типи, відомі за монетами Фанагорії та Феодосії, набули значного поширення в античному світі, а тип монети із зображенням Геракла в шкурі та лева Гераклея починає карбувати не раніше початку IV ст. до н. е. ~³⁰ Тому, вірогідно, не можна вважати до статньою мірою доведеним факт підтримки Гераклеєю Понтійською сепаратистських тенденцій "Сіндського союзу", а пізніше — Фанагорії

Більш-менш впевнено можна говорити лише про те, що автономне карбування монет "Сіндського союзу", а потім Фанагорії та Феодосії, що за деякими суттєвими ознаками відрізняється від тогочасного пантікапейського карбування, свідчить про незалежний статус вказаних античних центрів³¹, які, однак, протягом останньої чверті V - - першої чверті IV ст. до н. е. були підкорені боспорськими тиранами та увійшли до складу Боспорського царства. Причому необхідно наголосити, що рушійною силою цього процесу було бажання боспорських тиранів поставити під свій контроль сільськогосподарські території та експорт хліба, який приносив у той час найбільший прибуток³².

Очевидно, одночасно з активізацією політики щодо грецьких центрів Азіатського Боспору боспорські царі здійснили низку заходів, спрямованих на встановлення тісніших контактів з негрецьким населенням регіону, насамперед з сіндами. Саме завдяки продажу зерна, що вирощувалося не тільки навколо античних центрів Азіатського Боспору, але й на підвладних сіндам територіях, стало можливим значне розширення боспорськими тиранами торгівлі з Афінами наприкінці V - - на початку IV ст. до н. е.³³ Про це якоюсь мірою свідчать певний ступінь еллінізації населення Сіндіки та кількість предметів античного імпорту, виявлених у похованнях даного району³⁴.

Не розглядаючи питання про сіндську державність, що протягом тривалого часу обговорювалося на сторінках друкованих видань, зазначимо, що воно не може вирішуватися на підставі карбування монет з легендою ΠΝ/VO.N³⁵. Слід також підкреслити, що значна кількість предметів античного імпорту в Сіндіці свідчить про початок формування на рубежі V—VI ст. до н. е. у сіндів державного об'єднання, що може бути інтерпретоване як ранньокласовий соціальний організм³⁷.

Справа в тому, що посилення економічних контактів, що знайшло відображення в торговельних зв'язках ранньокласової периферії з цивілізаторським центром, у даному випадку Боспорським царством, завжди призводило до того, що такий товарообмін, як правило, впливав не тільки на трансформацію соціально-економічної структури варварських суспільств, але й на їх територіально-поселенську структуру³⁸. Не дивно, що Полієн повідомляє про царя Гекатея, який, управляючи сіндами, спирався на підтримку боспорських тиранів³⁹. Це дає змогу припускати, що утвердження влади боспорських тиранів в азійській частині Боспору відбувалося одночасно із зміцненням їх економічних і, мабуть, політичних контактів з верхівкою варварського населення, яка була заінтересована в розвитку торгівлі з античним світом.

Приєднавши до своїх володінь Німфей, міста "Сіндського союзу", Фанагорію та зміцнивши позиції в Сіндсії, Сатір I звернув увагу на Феодосію, яка, виходячи з її автономного карбування⁴⁰, була ще незалежною від Боспору.

Безпосереднім приводом до виникнення воєнного конфлікту міг бути той факт, що саме тут знайшли притулок після приходу до влади в Пантікапеї Спартока боспорські вигнанці, про що сповіщають давні автори⁴¹. Однак справжня причина боротьби за Феодосію з її незамерзавчим портом, безперечно, полягає в економічній сфері.

Вже 394 р. до н. е. між Боспором та Афінами, очевидно, за ініціативою Сатира було укладено угоду, згідно з якою, крім регулювання судочинства та статей відносно сімахії, боспорський тиран, мабуть, надав деякі пільги купцям, які здійснювали торговельні операції з цією державою. Судячи з джерел, вони мали місце до середини IV ст. до н. е.⁴² Ця угода започаткувала тісніші контакти боспорських тиранів з Афінами щодо торгівлі хлібом. Виходячи з наявних даних, обсяги поставок хліба в Афіни були дуже великими, що приносило боспорським тиранам значний зиск. Тому їх цілеспрямовані дії проти Феодосії, вірогідно, пояснюються не стільки бажанням позбавитися торгового конкурента⁴³, скільки поставити під контроль торговельні операції цього центру, через який вивозилася порівняно велика кількість хліба⁴⁴, що надходила з навколишніх земель⁴⁵. А це давало змогу збирати торговельне мито⁴⁶, яке надходило в державну скарбницю Боспорського царства, що належала його правителю⁴⁷.

У зв'язку зі сказаним вище слід звернути увагу на текст херсонеської присяги, в якій зазначено, що весь хліб з рівнини повинен вивозитися тільки до Херсонеса⁴⁸. Таке формулювання пояснюється тим, що саме громадянська община Херсонеса, яка була верховним власником землі, регулювала вивезення хліба за межі держави і за рахунок стягування мита збільшувала свої прибутки⁴⁹.

Таким чином, є всі підстави погодитися з тим, що саме збирання мита, що надходило до скарбниці боспорського тирана, а можливо, й певний форос, яким могла бути обкладена громадянська община підкореної Феодосії, спричинили воєнні дії боспорських правителів за цей центр.

Включення Феодосії до складу Боспорського царства неминуче мало призвести до обмеження доступу гераклейських купців до боспорського хліба та змушувало їх вести торговельні операції через посадових осіб держави. Відомо, що надчорноморський хліб, на відміну від єгипетського, обмінювався не на срібло, а на продукцію ремісничого виробництва, що, безперечно, було більш вигідно. Отже, перемога боспорських тиранів у боротьбі за Феодосію принесла значні збитки не тільки окремим купцям, які здійснювали торговельні операції, а, вірогідно, й економіці Гераклеї Понтійської загалом, що спричинило діяльну участь цього центру у війні з Боспором на боці Феодосії.

Перипетії тривалої війни Боспору за Феодосію добре відомі⁵¹. Тому слід лише зазначити, що наприкінці першої чверті IV ст. до н. е. це місто було захоплене царем Левконом⁵². Про це, зокрема, свідчать сліди руйнування будівель кінця V - - початку IV ст. до н. е., зафіксовані під час розкопок Феодосії⁵³ і, можливо, в деяких сільських поселеннях Європейського Боспору⁵⁴, які могли постраждати під час десантних операцій, здійснених з гераклейських кораблів, що підтримували Феодосію. Як би там не було, перемогу здобув Левком, й у написі, знайденому біля Цукурського лиману, він вперше названий архонтом Боспору та Феодосії⁵⁵. А до 355 р. до н. е., як повідомляє Демосфен, боспорські царі переобладнали феодосійський порт⁵⁶, що, певно, дозволило їм збільшити експорт хіба.

Разом з тим слід звернути увагу на деякі обставини, пов'язані з цим періодом боспорської історії, насамперед на те, що саме в роки війни за Феодосію спалахнуло повстання в Тіргатао, Сіндіці, яка об'єднала кілька меотських племен проти дружнього Боспору царя Гекатея⁵⁷. Цей тривалий конфлікт, що супроводжувався спустошенням Сіндіки та всього Азіатського Боспору, вдалося придушити лише після смерті Сатіра його сину Горгішцу⁵⁸, який, вірогідно, на місці зруйнованого місцями античного поселення заснував місто Горгіпсію — столицю Сіндіки⁵⁹.

За часів правління Левкона I була підкорена не тільки Феодосія на заході, але й значно розширилися кордони Боспорського царства на сході, де крайнім населеним пунктом зі зручною гаванню стала Горгілпія. Вірогідно, Горгіпсом були підкорені й різні меотські племена, що знайшло відображення в титулатурі Левкона I⁶⁰. За підрахунками дослідників, у період правління цього царя територія Боспорської держави займала близько 5 тис. кв. км⁶².

Отже, на рубежі першої та другої чверті IV ст. до н. е. на території сучасних Керченського, Таманського півостровів та в Сіндіці остаточно сформувалася Боспорська держава територіального типу, близька за окремими ознаками, але не адекватна елліністичним монархіям⁶², яка об'єднала численні грецькі поліси і варварське населення⁶⁴.

Окремо слід наголосити, що інтегративно-централізуючі тенденції тут не були зумовлені об'єктивними причинами соціально-економічного розвитку⁶⁵, а нав'язані грецькому населенню певними соціальними силами на чолі з боспорськими тиранами, які за допомогою воєнної сили об'єднали його у складі Боспорського царства. Отже, виникнення останнього може бути співвіднесене не тільки з сиракузькою та гераклейською моделлю⁶⁶, але й з так званим дорійським шляхом утворення територіальних держав, який реалізовувався головним чином в аграрних районах стародавнього світу.

Економічною основою нового державного утворення, від якої значною мірою залежав добробут правлячої династії, наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. були хліб, що надходив від негрецького заїежного населення як форос або рента-податок, а можливо, збирався й з грецького населення підвладних міст, та мито, яке стягувалося за вивезення сільськогосподарської продукції через боспорські порти⁶⁸.

Після утворення Боспорського царства експлуатація його населення та сусідніх територій, населених варварам^ здійснювалася головним чином на підставі податкового механізму. Різні форми приватно-власницької експлуатації лише зароджувалися, і їх питома вага в системі виробничих відносин була ще незначною. Тому в Пантікапеї та Феодосії, яким цар надав полісний соціально-політичний статус, основну масу населення становили вільні громадяни, що обробляли невеликі земельні ділянки на околицях міст.

Основним експлуататором населення на цьому етапі розвитку Боспору виступали не великі приватні землевласники, про володіння яких

поки що не можна сказати нічого певного⁷⁰, а в першу чергу держава в особі тиранічного режиму, який при проведенні внутрішньої політики спирався на оточення царя, державний апарат та купців⁷¹. Показово, що в критичний момент Левкону допомогли утриматися при владі саме купці, зацікавлені в розвитку хліботоргівлі. Адже прибутки від вивезення хліба, насамперед до Афін, які концентрувалися в скарбниці Спартоکیدів⁷², дозволили їм зміцнити свою владу і за короткий час перетворити Боспорське царство на одну з наймогутніших держав Північного Надчорномор'я.

¹ Див.: Зубар В. М. Виникнення військового та релігійного союзу грецьких міст Боснору Кіммерійського // Укр. іст. журн. — 1997. — №.

- Нині більшість дослідників вважає, що за походженням Спарток був фракійцем, а його ім'я пов'язує з ономастикою фракійського роду одрисів (докладніше див.: Десятков Ю. М. К вопросу о происхождении династии Спартокидов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - 1985. Вып. 182. — С. 15–18; Шелов Коведяев Ф. В. История Боспора в VI–IV вв до н. е. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 г. — М., 1985. — С. 83–85. Пор.: Тохташев С. R. Thrakische Personennamen am Kimmrischen Bosporos // Pulpudeva. - 1993. — №. S. 178–179; Молев Е. А. Первые Спартокиды — кто они? // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов. — Харьков, 1997. — С. 46–47). Не заперечуючи цього в принципі, слід звернути увагу на те, що значні етнічні пересувания в III — на початку I тис. до н. е. призвели до концентрації фракійської етнічної верстви на території Малої Азії (Златковская Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. — М., 1971. — С. 28, 29). Тому, враховуючи тісні зв'язки Боснору з цим районом у пізніший час, можливо, Спарток був вихідцем не з власне Фракії (Пор.: Крикин С. М. Фракийцы в античном Северном Причерноморье. — М., 1993. — С. 103–104), а з Віфінії, де протягом 1 тис. до н. е. досить сильними були фракійські етнічні елементи (Габелко О. Л. Некоторые особенности царской власти в Вифинии: (К проблеме взаимодействия фракийских и обтсалинских традиций) // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1995. — №. — С. 162).

³ Докладніше див.: Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 82–84.

⁴ Там же. — С. 85–87; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории Боспорского государства в свете новейших археологических исследований в Восточном Крыму // Проблемы истории, филологии, культуры. Москва; Магнитогорск, 1996. — Ч. 1. — С. 67.

⁵ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 86, 87.

⁶ Isoc. Trap, 5; Peript. Anon., 77.

⁷ Vinogradov Yu. G. Die historische Entwicklung der Poleis des nordhchen Schwarzneergebietes im 5 J. v. Chr. // Chiron. — 1980. №0. S. 80, 95; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. М., 1983 Т. 1. С. 406–419; Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 87–89.

⁸ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 413–416; Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 177–179.

⁹ Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — Севастополь, 1995. — С. 8, 17. Пор.: Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Восточного Киммерийского // ВДИ. 1995. — №. — С. 154.

¹⁰ Докладніше див.: Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 90–114 з бібліографією.

¹¹ Докладніше див.: Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства: (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI - первой половине V в. до н. э.) // ВДИ. — 1984. — №. — С. 42–44; Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — С. 81.

¹² Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 113, 114.

¹³ Там же. — С. 113.

¹⁴ Aesch., III, 171.

¹⁵ Абрамов А. П., Паромов Я. М. Раннеантичные поселения Таманского полуострова // Боспорский сборник. — 1993. — Т. 2. — С. 45 та карги.

¹⁶ Кошеленко Г. А., Усачова О. М. Гілон і Кепи // Археологія. — 1992. — №. — С. 51–54.

¹⁷ Берзин Э. Синдика, Боспор и Афины в последней четверти V в. до н. э. // ВДИ. — 1958. №. — С. 126.

¹⁸ Strabo, XI, 2, 7.

¹⁹ Завойкин А. А. Периодизация торговых связей по керамической таре и не которые вопросы ранней истории Фанагирии: вторая половина VI – V вв. до н. э. // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 267.

- ²⁰ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения на монеты с легендой 5ЛМДШ // Боспорский сборник. - 1994. - Т. 4. С. 43-47.
- * Завойкин А. А. О времени автономной чеканки Фанагории // Боспорский сборник. - 1995. - Т. 6. - С. 89.
- ²¹ Завойкин А. А. Периодизация торговых связей... - С. 267, 268.
- ²² Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... - С. 91, 92.
- ²³ Завойкин А. А. Периодизация торговых связей... - С. 166-168. Пор.: Кобылина М. М. Страницы ранней истории Фанагории // Советская археология. - 1983. - №. - С. 53; Горлов Ю. В. К истории Фанагории IV в. до н. э. // Проблемы античной культуры. - М., 1986. - С. 135-137.
- ²⁴ Пор.: Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... - С. 154.
- * Зюграф А. Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1951. - №6. - С. 113, 114; 111 слов Д. Б. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н. э. - М., 1956. - С. 49-51.
- ²⁷ Каллистов Д. П. Очерки по истории Северного Причерноморья в античную эпоху. - Л., 1949. - С. 214; Зюграф А. Н. Указ, соч. С. 113, 114; Сапрыкин С. К. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. - М., 1986. - С. 74-83.
- ²⁸ Сапрыкин С. Ю. Указ, соч. - С. 78.
- ²⁹ Кошеленко Г. А., Усачова О. М. Назв, праця. - С. 52-54.
- ³⁰ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Грстья точка зрения... - С. 45.
- ³¹ Там же. С. 44.
- ³² Шслов Коведяев Ф. В. Указ, соч. С. 140, 141.
- "Шелов Д. Б. Феодосия, Гераклея и Спартокиды // ВДИ. - 1950. - №. - С. 170; Шслов Коведяев Ф. В. Указ, соч. С. 124, 125.
- Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 125, 131, 132 літературою. ³⁵ Там же. - С. 125 з літературою. * Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения. С. 43-47
- ³⁷ Докладніше див.: Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. К., 1989. С. 91-190. Пор.: Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 132-133.
- ³⁸ Докладніше див.: Павленко Ю. В. Указ, соч. - С. III, 112. Пор.: Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 132.
- ¹⁹ Polien, 8, 55.
- ⁴⁰ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... - С. 51.
- ⁴¹ Босг., 17,5; PS--Ал., 51; Шслов Д. Б. Феодосия... - С. 174.
- ⁴² Жебелев С. А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // Северное Причерноморье. - М.; Л., 1953. - С. 129; Блаватская Г. В. Очерки политической истории Боспора V-IV вв. до н. э. - М., 1959. С. 115-129; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ, соч. С. 137, 138.
- ⁴³ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ, соч. С. 115; Виноградов Н. Г. Понт Эвксимский... - С. 19; Туровский Е. Я. К вопросу о внешней политике ирпческих государств Причерноморья в IV-III вв. до н. э. // Античные полисы и местное население в Причерноморье. - С. 151.
- ⁴⁴ Гаврилов А. В. О сельскохозяйственной территории Боспора в IV - первой половине III вв. до н. э. // Тезисы докладов Крымской научной конференции "Проблемы античной культуры". - Симферополь, 1988. Ч. 3. - С. 200-201; Петрова Э. Б. Греки и "варвары" античной Феодосии и ее округа в VI-II вв. до н. э. // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии (далі - МИАЭТ). - 1996. Т. 5. С. 145.
- ⁴⁵ Петрова Э. Б. Греки и "варвары" античной Феодосии и ее округа (VI-II вв. до н. э.) // Тезисы докладов научной конференции "Проблемы истории Крыма" Симферополь, 1991. - Вып. 1. - С. 92, 93.
- ⁴⁶ Докладніше див.: Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // ВДИ. - 1958. 1. С. 129-137; Брашинский И. Б. Торговля // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. - М., 1984. - С. 176.
- Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... - С. 28. Нині вже не можна сгеджувати, як робить С. Ю. Санрикш, що війна Спартокішв та Феодосію спростовує тезу М. Фінлі про відсутність торгової конкуренції в античному світ та свідчить про протекціонізм держави (Сапрыкин С. Ю. Борьба за экономические зоны влияния на Понте в VI-II вв. до н. э. Государственная политика или частная инициатива? // Античные полисы и местное население в Причерноморье. - С. 134, 139). Боснорські тираны в даному випадку виступали як верховні власники землі, внаслідок чого в їхніх руках було сконцентровано хлібну торгівлю. Тому цей приклад не зовсім коректний. В даному випадку на перше місце виступас не торюва конкуренція або боротьба за ринки збуту, а цілком зрозуміле бажання тиранів збільшити прибутки від збирання мита.
- ⁴⁸ Жебелев С. А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. - М.; Л., 1953. - С. 217, 220; Виноградов Ю. Г., Шелов Д. Б. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. - М. 1990. С. 249, 250.
- "Зубарь В. М. Херсонес Таврический а античную таоху (экономика и социальные отношения). К., 1993. С. 48, 49.
- ⁵⁰ Пейхард А. А. Рабство в Ирческих городах Южного побережья Понта // Рабство на периферии античного мира. - Л., 1968. С. 130.
- ⁵¹ Докладніше див.: Polien, 5, 23; 6, 9, 3 4; Ps Anst. Oec. 2, 2, 8; Шелов Д. Б. Феодосия... С. 172, 173; Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 115-124 з літературою; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская. - С. 70-75

- ⁵² Шелов Д. Б. Феодосия... – С. 172, 173; Шелов - Коведяев Ф. В. Указ. соч. – С. 122; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская... – С. 73.
- ⁵³ Зссст И. Б. Раскопки Феодосии // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1953. – Вып. 51. – С. 146.
- ⁵⁴ Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху: Авторсф. дис. ... докт. ист. наук. - М., 1993. – С. 13; Зинько В. Н. Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МИАЭТ. – 1996. Т. 5. – С. 14.
- ⁵⁵ Корпус боспорских надписей (далі КБН). – М.; Л., 1965. – № 111.
- ⁵⁶ Dem., 20.
- ⁵⁷ З тексту нещодавно опублікованого напису середини першої чверті IV ст. до н. е., знайденого на Семибратньому городищі, ї'ясовується, що стосунки боспорських правителів з населенням Сіндиси й раніше були далеко небезхмарними (Блаватская Т. В. Посвящение Левконта I // Российская археология. – 1963. – №. -С. 34-^7).
- ⁵⁸ Polien, VIII, 55.
- ⁵⁹ Ps-Arg. 47; Блаватская Т. В. Указ. соч. – С. 100–108; Устинов В. А. К вопросу о присоединении Синдики к Боспорскому государству // ВДИ. 1966. – №. С. 132; Кругликова И. Т. Горгияния в период Спартокидов // ВДИ. – 1971. – № С. 93; Алексеева Г. М. Греческая колонизация Северо-Западного Причерноморья. - М., 1991. – С. 22, 23.
- ⁶⁰ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. – С. 134. ⁶¹ КБН, №, 6а, 8, 1014, 1037.
- ⁶² Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. – С. 196.
- ⁶³ Фролов Э. Д. Пред-шщнизм на греческом Западе (к проблеме отношений "полис – монархия" и "эллыны – варвары") // Проблемы истории, филологии, культуры. – 1996. Вып. 3. – С. 54. Типологію див.: Виноградов Ю. Г. Поит Эвксинский... – С. 8.
- ⁶⁴ Виноградов Ю. Г. Полис... – С. 419.
- ⁶⁵ Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая: Опыт системно-структурного анализа. – М., 1986. С. 124.
- ⁶⁶ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. С. 170–181. ⁶⁷ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества... – С. 175. ⁶⁸ Шелов - Коведяев Ф. В. Указ. соч. -- С. 157–158.
- ⁶⁹ Докладніше див.: Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической Икс гагу атации. - М., 1980. С. 388–423; Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. – 1990. – №. – С. 125 128; Зубарь В. М. Указ. соч. – С. 83 з літературю.
- ⁷⁰ Очевидно, можна погодитися з В. Ф. Гайдукевичем, що згадка Псевдо-Демосфеном (adv. !.асг., 31, 32) кислого вина, надісланого польовим робітникам, не є аргументом на користь висновку про їх рабський статус. Термін "ергати" не має чіткого соціального навантаження, а судово промова, де йдеться про польових робітників, є тенденційним джерелом (Гайдукевич В. Ф. Некоторые вопросы экономической истории Боспора // ВДИ. 1966. – №. – С. 49. – Прим. 4).
- ⁷¹ Шелов - Коведяев Ф. В. Указ. соч. - С. 162.
- ⁷² Polien, VI, 9, 2. Пор.: Isoer., XXVII, 3; 5; 11.
- ⁷³ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. – С. 141.